

**BANKLARNING KREDITLASH FAOLIYATIDA KREDIT
FOIZLARI NAZARIYASI EVOLYUTSIYASI**

Yodgorov Davlatbek Ahmad o'g'li

ANORBANK AJ Kichik loyihalar anderraytingi bo'limi bosh mutaxassisi

davlatbek.yodgorov@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu tezisdan banklarning kreditlash faoliyatida kredit foizlari nazariyasining shakllanishi va evolyutsiyasi tadqiq etilgan. Kredit foizining iqtisodiy mohiyati, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar hamda turli iqtisodiy maktablar vakillarining foiz stavkasiga oid nazariy qarashlari tahlil qilingan. Shuningdek, klassik, neoklassik, keynscha va zamonaviy monetar yondashuvlar asosida kredit foizlarining iqtisodiyotdagi roli yoritilgan. Banklarning kreditlash jarayonida foiz stavkalarining kredit talabi, kredit resurslarining qiymati, bank daromadliligi va kredit risklarini boshqarishdagi ahamiyati asoslangan. Zamonaviy sharoitda markaziy bank pul-kredit siyosati, inflyatsiya darajasi, bozordagi talab va taklif hamda kredit risklarining bank foiz stavkalarini shakllantirishga ta'siri ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: kredit foizi, foiz stavkasi, kreditlash, tijorat banklari, kredit siyosati, kredit resursi, pul-kredit siyosati, inflyatsiya, kredit riski, kredit talabi, bank daromadliligi, foiz nazariyasi, kredit bozori.

Tijorat banklarining foiz siyosati (mikrodaraja) bank biznesining rentabelligini ta'minlashga, qabul qilingan risklar profilini hisobga olgan holda bankning o'z va ssuda mablag'larini samarali boshqarishga, bir butun kredit tashkiloti faoliyatini barqaror rivojlantirishga qaratilgan.

Foiz stavkasi siyosati bank risklarini boshqarish vositasi sifatida alohida o'rin tutadi, kutilayotgan yo'qotishlarni qoplash manbasini shakllantiradi, ammo bugun, bunday munosabatlar kutilgandan ko'ra ko'proq rasmiylashtirilishi kerak.

Foiz siyosati - sub'ektiv, yuqori tuzilmaviy kategoriyadir, lekin shu bilan birga u ob'ektiv manba - jamiyat iqtisodiy rivojlanishining qonuniyatlari bilan

tavsiflanadi.

Foiz siyosati moliya bozorining holatiga, mamlakatning pul-kredit siyosatiga zid bo'lmashligi kerak va u har bir aniq tijorat bankining strategiyasi va taktikasi bilan, uning maxsus, o'ziga xos shartlarini hisobga olgan holda belgilanadi. Shuning uchun, u ham ob'ektiv, ham sub'ektiv boshlanishni o'z ichiga oladi. Buni tushunish bankning samarali foiz siyosatini shakllantirish uchun nihoyatda muhimdek ko'rinadi.

Foiz stavkalarini shakllantirish mexanizmini aniqlashga yondashuvlarning shakllanishi kredit va ssuda foizlarining tabiati, funktsiyalari va roli haqidagi iqtisodiy fikr evolyutsiyasi bilan parallel ravishda sodir bo'lgan.

Agar ssuda foizlari nazariyasining rivojlanishini ko'rib chiqsak, bozor iqtisodiyoti uchun yagona tizim elementlari sifatida pulga bo'lgan talab va taklif, jamg'arma va investitsiyalar hajmi, foiz va daromadlar o'rtasida uzviy bog'liqlik e'tirof etiladi. Iqtisodiyotning pul va real sektorlari o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligi tan olingan.

Kredit foizlari nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan bir qator ilmiy yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish kerak. Ulardan muhimlari: ssuda foizlarining real yoki klassik nazariyasi, ssuda fondlari nazariyasi, foydaning bir qismi sifatidagi foiz nazariyasi, likvidlikka ustunlik berishning Keynscha nazariyasi.

Klassik, real nazariya shuni ko'rsatadiki, foiz stavkasiga hatto eng qisqa muddatda ham ta'sir etuvchi yagona o'zgaruvchilar bu investitsiyalar va jamg'armalardir. Obligatsiyalar bozorining oddiy real modeli ularga bo'lgan talab va taklif funksiyasini hamda ularning tenglik nuqtasida o'rnatiladigan muvozanatli foiz stavkasini o'z ichiga oladi. Obligatsiyalarga bo'lgan talab va taklif jamg'arma va investitsiyalarga teng deb taxmin qilinadi va shuning uchun foiz stavkasi rejalashtirilgan jamg'arma va investitsiyalar balansi bilan belgilanadi.

Bu erda foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, bozorda qarz olish shunchalik qimmatga tushadi va shunga mos ravishda sarmoyaga bo'lgan talab shunchalik past bo'ladi, degan taxmin mavjud. Shuning uchun investitsiyalarga bo'lgan talab jadvali bozor foiz stavkalari darajasiga qarab, salbiy nishabga ega bo'ladi.

Aksincha esa, jamg'arma ssuda kapitali taklifini va shunga mos ravishda obligatsiyalarga bo'lgan talabni ifodalaydi. Foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, shuncha ko'p odamlar jamg'armalari va obligatsiyalarga talab ortadi. Tejamkorlik investitsiyaga teng bo'lganda, tegishli foiz stavkasida (mos ravishda va obligatsiyalarga bo'lgan talab va taklif) muvozanatga erishiladi.

Stokgolm va Kembrij maktablari iqtisodchilari tomonidan ishlab chiqilgan ssuda fondlarining neoklassik nazariyasi kapitalga talab va taklif tushunchasini kengaytirib, uni naqd pulga bo'lgan talab va pul taklifining o'sishi bilan to'ldiradi. Bunda obligatsiyalarga bo'lgan talab oqimi rejalashtirilgan jamg'armalar miqdoriga va pul massasining ma'lum darajada oshishiga teng bo'ladi. Ma'lumki, qarz mablag'lariga bo'lgan talab (yoki obligatsiyalar taklifi oqimi) samarali investitsiyalarni moliyalashtirish zarurati va naqd pul qoldig'ini oshirishga intilayotganlarning kreditga bo'lgan talabi bilan bog'liq.

Bu nazariyani talqin qilishda foiz stavkasi asosan pul hodisasidir. U ham real omillar (jamg'arma va investitsiyalar), ham pul omillari (pulga talab va taklif) bilan belgilanadi va bevosita foiz darajasi ikkinchisining ta'siri tufayli o'zgarishi mumkin.

A.Smit (1723-1790) va K.Marks (1818-1883) kabi taniqli iqtisodchilar ssuda foizlarining mohiyatini butunlay boshqacha ko'rib chiqdilar. Demak, A.Smit foizni kapitaldan foydalanganlik uchun to'lov deb hisobladi va uni shu kapitaldan foydalanishdan olingan foydaning bir qismiga tushirdi¹.

K.Marks², aynan ssuda kapitalining shakllanishi "foydaning bir qismini foizga aylantiradi, umuman foiz toifasini yaratadi". Pul kapitalisti ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etmasdan, o'z kapitali tomonidan ishlab chiqarilgan foydaning ma'lum bir qismini olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu foyda faqat o'zining qarama-qarshi tomoni mavjud bo'lgan "ikki sifat jihatidan bir-biridan farq qiluvchi, o'zaro mustaqil va o'zaro mustaqil bo'lmagan qismga, foiz va tadbirkorlik daromadiga" bo'linadi. K.Marks kredit kapitalini tovar sifatida ko'rib,

¹ Smit A. Issledovaniya o prirode i prichinax bogatstva narodov. M. : Sosekgiz, 1935. S. 25.

² Marks K., Engels F. Soch. T. 25. Ch. 1. S. 406.

<https://conferns.com/>

agar narx tovar qiymatini ifodalasa, foiz “pul kapitali qiymatining oshishini ifodalaydi va shu sababli kreditorga uning uchun to‘langan narx sifatida namoyon bo‘ladi”, deb yozgan edi. Lekin foizni ssuda kapitalining “narxi” deb atagan K.Marks bu narxning irratsional shakli bo‘lishini, bu esa tovar bahosi tushunchasiga zid ekanligini ta’kidladi.

J. M. Keynes tomonidan ishlab chiqilgan nazariyada foiz stavkasi likvidlikdan ajralib qolganlik uchun mukofot sifatida belgilanadi. J.M. Keynes ta’kidlaganidek, foiz "naqd pul ko‘rinishidagi boylikni saqlash istagini mavjud naqd pul miqdori bilan muvozanatlashtiradigan narx", ya’ni muomaladagi pul miqdori ma’lum sharoitlarda likvidlikni afzal ko‘rish bilan birga haqiqiy foiz stavkasini belgilaydigan yana bir omildir.

Shuni ta’kidlash kerakki, J.Keyns likvidlik afzalligini quyidagi asosiy sabablarga bog‘laydi: aylanma mulohazalar, ehtiyot choralar va spekulyativ fikrlar. Muallif likvidlik grafigi pul taklifi o‘sishi bilan tushadigan silliq egri chiziqdir, deb taxmin qiladi. Funktsiyaning ma’lum pul massasi bilan kesishgan nuqtasida hozirgi vaqt uchun muvozanat foiz stavkasi olinadi.

J.Keyns nazariyasi E1-M deb ataladigan modelni taqdim etgan J.Xiks asarlarida yanada rivojlantirildi va talqin qilindi. Bu model pul yoki tovar bozorlarida milliy daromad va foiz stavkalarida sodir bo‘ladigan o‘zgarishlarni, pul va tovar bozorlaridagi muvozanat bir vaqtda sodir bo‘lishini ko‘rsatadi.

Rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida kredit tizimini qayta qurishni hisobga olgan holda, ularni rentabellik ko‘rsatkichlari (milliy iqtisodiyot, sanoat, qarz oluvchining ishlab chiqarishi va boshqalar), shuningdek, kreditga bo‘lgan ehtiyojning tabiati va ikkinchisining xavfi darajasi bilan bog‘laydigan foiz stavkalari darajasini aniqlash yondashuvlari paydo bo‘ldi. Shu bilan birga, taklif etilayotgan modellar mavjud shart-sharoitlardan kelib chiqib, rejalashtirilgan iqtisodiy boshqaruv tizimini va rentabellik ko‘rsatkichlarini ham, foiz stavkalari darajasini ham markazlashgan holda belgilashni nazarda tutdi.

Kredit foizlari nazariyalarining rivojlanishi bilan foiz stavkalari darajasini shakllantirishga metodologik yondashuvlar ham o‘zgardi. foiz stavkasi, xuddi

tovarning narxi kabi, alohida elementlar to'plamini o'z ichiga olishi ham asta-sekin ma'lum bo'ldi.

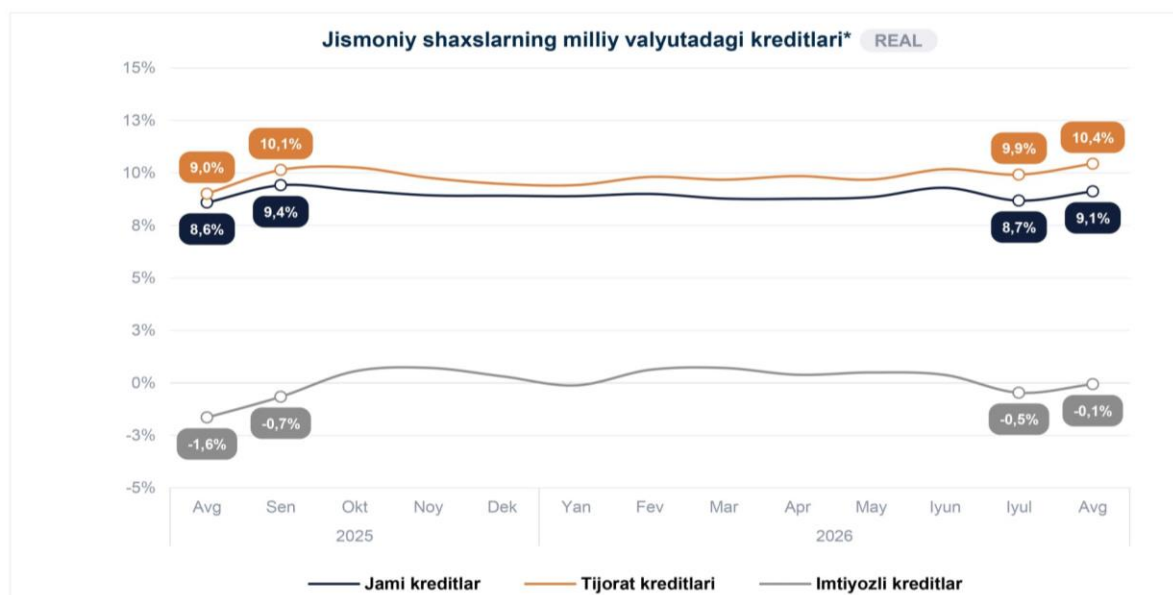
Shunday qilib, Yu.F.Brigham va M.S.Erxardt moliyaviy menejment sohasidagi taniqli mualliflarning yondashuvlariga muvofiq bozor foiz stavkasi darajasi tarkibiga quyidagilar kiradi: haqiqiy xavf-xatarsiz foiz stavkasi, inflyatsiya uchun premiya, to'lanmaslik xavfi uchun premiya, likvidlik uchun premiya, qarz muddatigacha to'lov uchun premiya.

Amerikalik iqtisodchi D. Sinkining so'zlariga ko'ra bozor bank foiz stavkasi quyidagilarni hisobga oladi: iste'moldan voz kechganlik uchun premiya, kutilayotgan inflyatsiya uchun premiya, majburiyatni bajarmaganlik uchun premiya, foiz stavkasi uchun premiya.

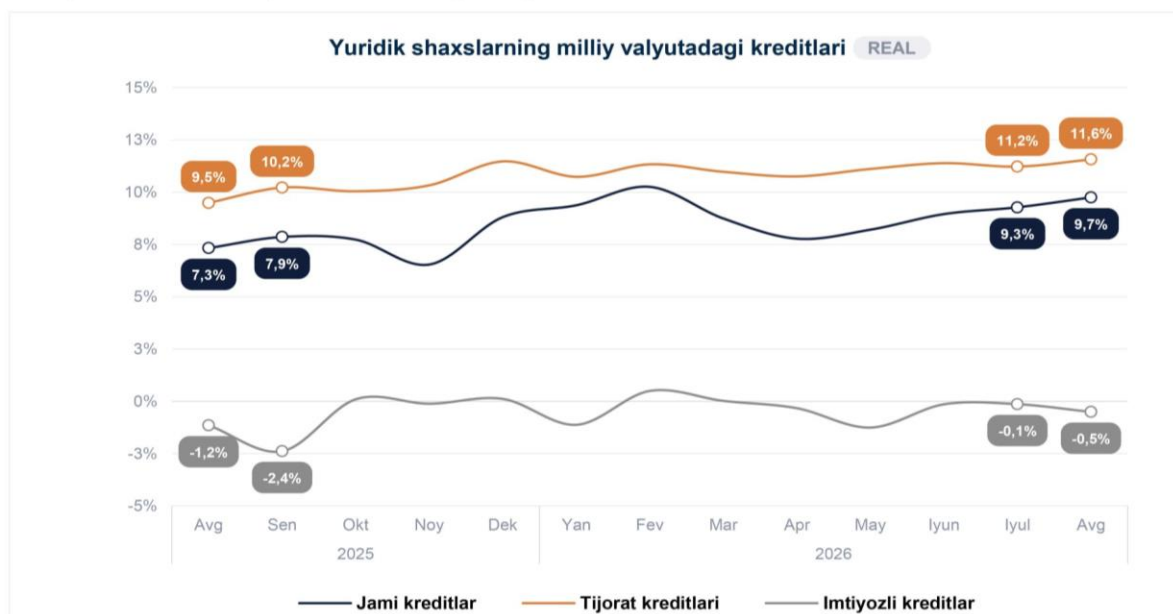
N. Baxter, G. Panova, V. Platonov kredit narxini aniqlashning asosiy elementlarini ko'rib chiqishda quyidagi pozitsiyalar aniqlandi: bazaviy stavka (qo'shimcha xarajatlarni hisobga olgan holda), foiz marjasi, sanoat riski uchun premiya, to'lovga layoqatsizlik xavfi uchun premiya (+ yoki —), garovga qarab tuzatish (+ yoki —).

Bank risklarini boshqarish bo'yicha keyingi ishlar kredit mahsulotlariga nisbatan ancha murakkab ko'p faktorli narxlash modellarini taqdim etadi. Foiz stavkasi deb atalmish nuqtayi nazardan kelib chiqib, risk premiyasi, kutilayotgan yo'qotishlar, bankning foydalanilgan kapitali qiymatini aks ettiruvchi premiya va jalb qilingan mablag'lar qiymati, bankning faol operatsiyalari bilan bog'liq faoliyatini ta'minlash xarajatlarini hisobga olgan holda belgilanadi.

Agar bank transfer narxlari tizimini joriy qilgan bo'lsa, foiz stavkalari transfer narxlariga asoslanadi va shu bilan birga quyidagilarni o'z ichiga oladi: operatsion xarajatlar, risk bo'yicha premiya (kutilgan yo'qotishlar) va tijorat bahosi bo'yicha premiya. Shuningdek, zamonaviy yondashuvlarning o'ziga xos xususiyati foiz stavkalarini hisoblash jarayonini maksimal darajada rasmiylashtirishdir.

* Mikroqarzl va kredit kartalari bo'yicha foiz stavkalar hisobga olinmagan.

Milliy valyutadagi kreditlar bo'yicha o'rtacha nominal foiz stavka 20,1% darajasida shakllanib, yillik hisobda pasaygan (-1,3 f.b.). Bunda, tijorat kreditlari bo'yicha o'rtacha nominal foiz stavka 21,9% ni tashkil qilib, o'tgan yilning mos davriga nisbatan 1,5 f.b. tushgan.

Jismoniy shaxslar bo'yicha milliy valyutadagi real foiz stavkalar 9,1%, yuridik shaxslar bo'yicha esa 9,7% ni tashkil etdi.

Chet el valyutasida ajratilgan kreditlarning o'rtacha nominal foiz stavkasi 10,8% darajasida qayd etilib, o'tgan yilning mos davriga nisbatan o'sgan (0,3 f.b.).

Bank risk menejmenti sohasida foiz siyosati asosiy o'rin tutadi: u operatsiyalar samaradorligini va ko'p darajada bank biznesining ham makro, ham

mikro darajada barqarorligini ta'minlaydi. Va gap nafaqat bankning tashqi operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari tizimi, balki foiz siyosati resurslarni ichki qayta taqsimlashda ham muhim ahamiyatga egaligi haqida bormoqda.

Muhim savol quyidagicha: samarali foiz siyosatining mezoni nima?

Ko'rinib turibdiki, bu butun xususiyatlar tizimi:

- kreditlarga to'lovga layoqatli talabning mavjudligi va shunga mos ravishda bank kredit portfelining o'sish sur'ati (o'rtacha tarmoq ko'rsatkichiga nisbatan);
- bank foiz marjasi hajmida, shu jumladan alohida mahsulotlar uchun;
- bankning foiz marjasi va kreditlar bo'yicha to'lanmaganlik darajasi o'rtasida tasdiqlangan bog'liqlik mavjudligi (kreditlar davrlari bo'yicha dinamikada).

Tijorat bankining foiz siyosati bankning foiz stavkalari tizimini yagona markazdan boshqarganda markazlashtirilgan yoki bankning alohida tuzilmalari darajasiga stavkalarni belgilash bo'yicha muhim vakolatlarni o'tkazishni nazarda tutuvchi markazlashmagan bo'lishi mumkin.

Banklar mahsulotlar, mijozlar va bozor segmentlari bo'yicha bankka tabaqalashtirilgan foiz siyosatini yuritish imkonini beradigan adekvat axborot tizimlariga ega bo'lishi kerak.

Foiz siyosati samaradorligini baholash tizimining mavjudligini, olib borilayotgan foiz siyosati natijalari bilan bankning biznes siyosati va jarayonlari o'rtasida fikr-mulohazalarni ta'minlash kerak. Shu bilan birga, amalga oshirilayotgan foiz siyosatining samaradorligi va bank bo'linmalarini (xodimlarini) iqtisodiy rag'batlantirish tizimi o'rtasida bog'liqlikni o'rnatish zarur;

Nihoyat, bankda foiz siyosatining samaradorligini nazorat qilishga qaratilgan ichki nazorat tizimi bo'lishi muhimdir.

Banklarning foiz siyosatining rivojlanishi kredit va kredit foizlarining iqtisodiyotdagi mohiyati, vazifalari va roli haqidagi iqtisodiy fikr evolyutsiyasi bilan parallel ravishda amalga oshirilgan. Kredit foizlari nazariyalarining rivojlanishi bilan foiz stavkalari darajasini shakllantirishga metodologik yondashuvlar ham o'zgargan. Shuni tushunish kerakki banklarning foiz siyosatini

sub'ektiv tuzatish imkoniyatiga qaramay, foiz siyosatini jamiyatning iqtisodiy rivojlanish qonuniyatlarini hisobga olmasdan turib qurish mumkin emas.

Xulosa. Hozirgi vaqtda biz yuqori foiz stavkalarida bir vaqtning o'zida banklar tomonidan mijozlarga foiz stavkasi bo'yicha tavakkal mukofoti o'rtasida yaqin aloqani o'rnatishga va kreditni to'lashning haqiqiy manbasini yaratishga qaratilgan tartibga solish normalarini qo'llamasdan makro va mikro darajadagi foiz siyosatining zaifligining asosiy omilini ko'rib turibmiz.

Foiz siyosati bank tavakkalchiligini boshqarish sohasida operatsiyalar samaradorligini va bank biznesining barqarorligini ta'minlash muhim rol o'ynashi kerak. Bundan tashqari, biz nafaqat bankning tashqi operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari tizimi haqida, balki bank ichidagi resurslarni qayta taqsimlashda ham foiz siyosati muhim ahamiyatga ega. Ushbu rolni bajarish uchun bank kreditlari bo'yicha tavakkalchilikni baholash tartibining o'zaro bog'liqligini tartibga solish, tavakkalchilik foiz marjasini shakllantirish va kreditlar bo'yicha mumkin bo'lgan yo'qotishlar uchun zaxiralarni yaratish zarur.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Avdiants Yu. P. kredit va ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirish. M.: Moliya, 1972 Yil.
2. Abdukova E. I. Rossiya kredit xizmatlari bozorida tijorat bankining muvozanatli foiz siyosatini shakllantirish: dis. kand.ekon. fanlar, M., 2015-yil.
- Z. Anfeyuk O. A., Ekran .K. V. to'liq iqtisodiy hisoblash va o'zini o'zi moliyalashtirish sharoitida kredit berish tamoyillarini ishlab chiqish // iqtisodiyotni qayta qurish sharoitida bank va korxonaning o'zini o'zi moliyalashtirish munosabatlari. Riga, 1988-yil.
4. Atlas MS. Lisitian N. iqtisodiy islohotlar sharoitida qisqa muddatli kreditni rivojlantirish // iqtisodiyot masalalari. 1967. № 7.
5. Bank ishi: strategik menejment / mualliflar jamoasi; V. Platonov, M. Xiggins tomonidan tahrirlangan. M.: Konsalting Banki, 2001 Yil.
6. Brigham Y. F., Erxardt M. S. moliyaviy menejment. 10-nashr. Sankt-Peterburg. : Piter, 2007-yil.